

Samansett sagnorð við *endur-*

The use of “*endur-*” in compound verbs in Faroese

Hjalmar P. Petersen

FO-360 Sandavágur, Føroyar

Úrtak

Her verður hugt at forskoytinum *endur-* í føroyskum. Úrslitið av kanningini er, at forskoytið einans kann leggjast afturat umsagnarheildum, sum hava ein vissan logiskan bygnað. Serstøk krøv eru eisini til tann gerandi og til tann tolandi og/el. temaðið. Tí ber ikki til at hava sagnorð eins og #*endursnýsa*, #*endurtíðna*; haraftur-í móti er *endurmála* til í málinum ¹.

Abstract

In modern Faroese, the prefix *endur-* can only be attached to verbs with a certain logical structure. Certain prerequisites are necessary for the Actor, the Patient, and/or the Theme. Thus, it is not possible to have a derivation like #*endursnýsa* or #*endurtíðna*, while *endurmála* is possible

Inngangur

Forskoytið *endur-* verður bara lagt afturat ‘accomplishment’umsagnarheildum í føroyskum. Talan er um sagnorð sum *mála*, *doypa*, *skapa* o.s.fr. ‘Accomplishment’-sagnorð siga frá eini hending, sum hevur ein enda. Tí kunnu tey taka *upp á ein tíma* sum í (1a), sum kann berast saman við virkissagnorðið *renna* í (1b)². Av tí at hendingin í (1b) ikki er liðug, kann umsøgnin ikki taka *upp á ein tíma*. Sagnorðið kann kortini broytast frá at vera eitt virkissagnorð til eitt ‘accomplishment’-sagnorð, um mann setur eitt navnorð sum *teinin* inn, sbr. (1c).

(1a) Jóhan málaði húsini upp á ein tíma

(1b) #Jóhan rann upp á ein tíma

(1c) Jóhan rann teinin upp á ein tíma

Grundin til, at bara eitt vist slag av sagnorðum kunnu taka forskoytið *endur-*, er, at hesi sagnorð hava ein serligan logiskan bygnað. Teirra leksikalska representatión er annarleiðis enn tann hjá virkissagnorðum sum *renna*, *eta* o.s.fr. og eisini øðrum sagnorðum, sum verða stutt umrødd undir 3. (*Gerð-arháttur*).

Áðrenn farið verður longri, skal nakað stutt sigast um, hvussu ein umsøgn er bygd upp, t.e. hvussu tann logiski bygnaðurin í eini umsøgn er ella er mettur at vera. Hetta verður eisini nevnt tann leksikalska representatióin hjá umsøgnini.

Av tí at ein umsagnarheild er bygd upp av smærri eindum, kann hon takast sundur, soleiðis at skilja at

- (2a) Jóhan endurmálar húsini
(2b) Tað heita vatnið tíðnar ísín

eru bygdar um av eindunum í (3a, b)

- (3a) (x), (y) FÆR [AT VERÐA **málað'** (y)]
(3b) (x),(y)FÆR [AT VERÐA **tínað'** (y)]

málað'/tínað' eru konstantar. Teir eru oftast umsagnir og eru umboðandi fyri merkingarnar at vera málaður og tínaður. Tað at vera málaður/tínaður er ein støða, sum skilir seg frá øðrum støðum ella hend-ingum, t.d.

- (4a) Jógvan rennur
(4b) (x) **rennur'**

FÆR AT VERÐA er ein frumeind í (3). Hon stendur fyri eini kausativari broyting. Frá at vera ómálað, illa málað ella treingja til at málást, VERÐA húsini málað. (x) og (y) eru variablar, sum verða realiseraðir við teim-um leksikalsku eindunum *Jógvan* og *húsini* í (3). Í (4b) er variabulin (x) realiseraður við teirri leksikalsku eindini *Jógvan*.

Konstantarnir **endurmálaður'/tínaður-ur'** eru umboðandi fyri eina støðu úti í veruliga heiminum, sum er tað at verða endurmálaður/tínaður.

Hetta kann berast saman við setn-ingarnar í (5):

- (5)
Vasin brotnaði [VERÐUR **brotin'** (y)]
Maturin kólnar [VERÐUR **kólnaður'** (y)]
Klæðini torna [VERÐA **tornað'** (y)]

Umsagnirnar í (5) siga allar frá eini broyttari støðu á sama hátt sum í (3), har húsini broyta støðu frá at treingja til at málást til at verða málað. Kortini manglar tann kausativi parturin í (5). Setningarnir í (5) verða nevndir, tí at teir allir undir einum kunnu sigast at hava tann logiska bygnaðin í (6a), meðan setningar eins og í (2a-b) hava tann logiska bygnaðin í (6b)

- (6a) [VERÐUR **støða'** (y)]
vasin brotnaði...
(6b) (x), (y) FÆR [AT VERÐA **støða'** (y)]
Jóhan í Kollafirði endurmálar húsini...

Víst verður á í 3. (*Gerðarháttur*), at tað m.a. er tann logiski bygnaðurin í umsagnar-heildini, sum er avgerandi fyri, hvørji sagnorð kunnu taka forskoytið *endur-*.

Tó er tað ikki bara tann logiski bygnað-urin í (6b), sum hevur týðning. Nøkur ser-krøv eru til tann gerandi og til tann tolandi/temaðið, eins og tað fer at koma fram í 2.1. og 2.2.

1. Val av fylliliði

Víst hevur verið á, at samansettu sagnorðini við *re-* 'endur-' í enskum ikki taka annan fyllilið enn ein navnlið (Carlson and Roe-per, 1981). Dømini í (7a) til (7e) vísa, at tað sama er galdandi fyri føroyskt.

- 7a) Jóhan endurnýggjar [_{NL} húsini]
 7b) #Jóhan endursigur, [_{SbL} at Marjun;
 elskar seg_{i/j}]
 7c) #Jóhan endurnýggjar húsini [_{SbL} at
 verða góð]
 7d) #Jóhan endurnýggjar [_{HL} í dag]
 7e) #Jóhan endurnýggjar [_{NL} húsini [_{LýL}
 reyð]]³

Grundin aftan fyri hesar avmarkingar eru tey serstøku merkingarligu krøv, sum verða sett til tann tolandi og tann gerandi, og tann logiski bygnaðurin, ið *endur*-sagnorð hava. Hetta fer at koma greiðari fram í pørtunum, sum koma.

2. Gerandi og tolandi

Ein ávirkandi umsagnarheild hevur vanliga ein gerandi (en. *Agent*) og eitt tema, og/ella ein tolandi (en. *Patient*).

Tann gerandi er tann, ið fremur gerðina, meðan tann tolandi er tann el. tað, sum gerðin gongur útyvir. Tema er tað, sum flytist ella broytir støðu (Dowty, 1991: 548), og mangan falla tann tolandi og tema saman.

Bæði ósamansett sagnorð og samansett sagnorð kunnu hava ein gerandi og ein tolandi/tema, og eingin munur er á hesum báðum:

- (8a) Jóhan málár húsini
 (8b) Jóhan endurmálár húsini

Í (8a) og (8b) er tað *Jóhan*, sum fremur gerðina. Hann er tískil tann gerandi, meðan tann, sum gerðin gongur útyvir, ella tað, sum broytir støðu, eru húsini, ið eru tann tolandi/temaðið.

2.1. Tann gerandi

Er tað soleiðis, at nóg mikið av geranda-eginleikum eins og vilji ella tilvitska eru til staðar, verður navnorðið lagt sum grundliður í setningaliga partinum av málskipanini. Fram kemur í (Dowty 1991: 572), at tað eru í minsta lagi fimm drøg, sum eru viðvirkandi til, at ein navnliður tekur upprunaeginleikan hjá einum gerandi. Sambært Dowty er tað bara tann gerandi og tann tolandi, sum hava nakran týðning fyri, hvat endar sum grundliður og hvat endar sum ávirki í setningaliga partinum av málskipanini. Í hvussu so er, tá talan er um grundlið og beinleiðis ávirki.

Teir eginleikar, sum eru tilskrivaðir tí gerandi og tí tolandi, standa ikki fyri seg sjálvar. Talan er um eitt bundi av eginleikum. Í (9) eru tað upprunaeginleikarnir, sum velja út tann gerandi. Um ein máslig eind hevur nóg mikið av upprunaeginleikunum, sum síggjast í (9), og tískil er ein uppruna-gerandi, verður hetta lagt sum grundliður í setningsskipanini. Mann líkasum telur upp og kemur til eitt úrslit.

(9)

- (a) viljandi verður íblandaður í hendingina
 ella støðuna
 (b) tilvitska (og/el. fatan)
 (c) fær eina hending el. eina støðu at
 broytast hjá einum øðrum tátttakandi
 (d) flyting (lutfalsliga í mun til støðuna hjá
 einum øðrum tátttakandi)
 ((e) er til uttan tilknýti til eina hending
 nevnda í sagnorðinum)

Í eini ávirkandi umsagnarheild eins og

(10) Jóhan (endur)kannar málið

hefur *Jóhan* nóg mikið merkingarliga av gerandaeginleikum, tí talan er um, í hvussu so er (a), (b) og (c), og tí verður hann grundliður í setningsskipanini. Hetta verður gjørt sum fylgja av argument valmeginregluni (en. *Argument Selection Principle*)⁴.

Í sagnorðum við *endur-* og teimum ósamansettu sagnorðunum, sum tey eru leidd av, er tað soleiðis, at tann gerandi skal hava tilvitsku, og tí eru summir setningar merktir við # niðanfyri. Teir eru ikki beinleiðis ógrammatiskir, men eru ikki møguligir merkingarliga.

(11a) Jóhan (endur)velur løgmann

(11b) #Hundurin (endur)velur tíkina

(11d) #Húsini (endur)nýggja stólin

2.2. Tann tolandi

Til eru í minsta lagi fimm eginleikar, sum velja út tann tolandi (Dowty 1991: 572). Hesir eginleikar eru settir upp í 12a-e:

(12)

(a) broytir støðu

(b) stigvíst broytandi tema

(c) við vilja ávirkað av einum øðrum tátttakandi

(d) støðubundið lutfalsliga í mun til flyting av øðrum tátttakandi

((e) er ikki til uttan tilknýti til hendingina el. til yvirhøvur)

Navnliðurin *málið* í (13) er greidliga tann tolandi, tí tað uppfyllir treytirnar í í hvussu so er (a), (b) og (c).

(13) Jóhan (endur)kannar málið

Ein treyt til tann tolandi/temuni í setningum við *endur-* er, at tað ikki ber til at hava fullkomiliga oyðilagdar lutir, og tí ber tað ikki til at siga:

(14) #Jóhan endurdrakk mjólkina

tí tá øll mjólkkin er drukkin, er ikki nakað sum kann *endurdrekkast*.

3. Gerðarháttur

Her verður víst á, at gerðarháttur (tý. *Aktionsarten*), sum eru teir tíðarligu eginleikarnir hjá sagnorðunum, hefur síft at siga, tá *endur-* verður lagt aftur at einum sagnorði. Tað er tann logiski bygnaðurin í kausativum 'accomplishment' sagnorðum, sum ger av, hvørji sagnorð kunnu taka *endur-*, og hvørji ikki kunnu gera tað, umframt tað at ávís krøv eru til tann gerandi og tann tolandi eins og lýst í 2.1. og 2.2..

Mett hefur verið, at sagnorð kunnu bítast sundur eftir, hvørjir íbygdur tíðareginleikar eru í sagnorðinum, og er hetta gerðarháttur (tý. *Aktionsarten*). Hetta gongur aftur til Vendler (1957) og er her frá Van Valin (1990) og Van Valin og LaPolla (1997).

Teir grundleggjandi sagnorðaklassarnir eru: støðusagnorð, virkissagnorð, 'accomplishment' sagnorð og viðbragdarsagnorð. Grundin til heitið viðbragdarsagnorð kemur fram beint niðanfyri.

Millum støðusagnorðini, tað eru sagnorð, ið eru ódynamisk og tíðarlaga óbundin, eru: *elska, vita, trúgva, hava*. Hesi sagnorð siga øll frá einu støðu.

Millum virkissagnorðini, ið eru dynamisk og eisini tíðarlaga óbundin, eru at finna: *ganga, rulla, renna*, ið øll siga frá einum tilburði.

Viðbragðarsagnorð eru sovorðin, sum siga frá eini broyting í einum andarhaldi, og hava tey eitt tíðarligt endapunkt, eins og fram kemur við *bresta í ein ballón brestur*. Hon ger tað í einum andarhaldi, og her er tíðarlaga ein byrjan og ein endi í umsagnarheildini.

‘Accomplishment’ sagnorð hava ikki eina broyting, sum hendir innan eitt stutt andarhald. Heldur spennir tað yvir eitt vist tíðarskeið, men tey hava, eins og viðbragðarsagnorðini, eitt tíðarligt endapunkt, eins og sæst í umsagnarheildini *ísurin tíðnar*. Tað ger hann ikki upp á eitt andarhald. Heldur fer tað at taka eina løtu, men tíðarlaga er talan um eitt endapunkt.

Til ber at finna út av, hvat slag eitt sagnorð er, við at seta ymiskt aftur at sagnorðunum. Hesar royndir eru at finna í m.a. Van Valin (1990) og Van Valin og LaPolla (1997), og áhugaðum verður víst til hesar heimildir.

Mett verður og próvggrundir eru í hesum verkum givnar fyri, at teir grundleggjandi sagnorðaklassarnir hava ein vissan logisk-an bygnað, ið endurspeglar gerðarháttin.

Tann logiski bygnaðurin í eini støðuum-sagnarheild eins og *Jóhan trýr* er (x) **trýr**, har variabulin (x) verður realiseraður sum *Jóhan* í setningsskipanini.

Gev gætur, at tað eisini ber til at hava

Jóhan trýr konuni, sum tá hevur tann logiska bygnaðin (x, y) **trýr**.

Tann logiski bygnaðurin í eini virkisum-sagnarheild eins og: *Jóhan rennur* er: (x) **rennur**.

Tann logiski bygnaðurin í viðbragðarumsagnarheildum eins og *ballónin brestur*, sum sigur frá eini hending, er: INGR **brestur** (y). Ingr er stytting fyri ingressiv, og skal hetta siga frá, at ein broyting hendir í einum andarhaldi.

Tann logiski bygnaðurin í eini ‘accomplishment’umsagnarheild, sum sigur frá eini tilgongd eins og *ísurin tíðnar* er VERÐUR **tíðnaður** (y). Her hendir broytingin ikki í einum andarhaldi. Hon tekur tíð, men – eins og við viðbragðarumsagnarheildum – er talan um, at tey tíðarlaga røkka einum endapunkti.

Verður nú hugt at einum sagnorði eins og (endur)kanna, er tað eitt ‘kausativt accomplishment’ sagnorð. Tað er kausativt, tí ein gerandi er til staðar, ið fremur gerðina. Í

(15) Jóhan (endur)kannar málið

er tað Jóhan, sum fær el. er orsøkin til, at málið verður endurkannað, og tann logiski bygnaðurin í eini slíkari kausativari ‘accomplishment’umsagnarheild er: (x), (y) FÆR [AT VERÐA **endurkannað**, (y)]. Abstraktari ber til at siga, at tann logiski bygnaðurin er (x), (y) FÆR [AT VERÐA **støða**, (y)], sbr. (6a) og (6b).

Nú verða hesar umsagnarheildir lagdar á upprunaleiklutirnar hjá tí gerandi og tí tolandi/temanum, og ein meginregla, ið kallað verður argument valmeginreglan (en. *The Argument Selection Principle*) (Dowty

1991:576), ger, at tann gerandi verður lagdur á grundliðsstandin, meðan tann tolandi verður lagdur á ávirkistandin í setnings-skipanini, sbr. fótnotu 3.

Sagnorðini til umrøðu her, t.e. sagnorð við *endur-*, eru ávirkandi, og eru øll ‘accomplishment’-sagnorð, og tann logiski bygnaðurin er eins og nevnt: (x), (y) FÆR [AT VERÐA **støða**, (y)].

(x) verður, tí tað hevur eginleikarnar hjá tí gerandi (sí 2.1.), lagt sum grundliður eftir ASP. (y), sum hevur eginleikarnar hjá tí tolandi, verður lagt, eftir ASP, á ávirkisstandin í setningarliga partinum av málinum, og sagnorð við *endur-* skulu hava bæði eitt (x) og eitt (y), umframt at kravið til tann gerandi var, at hann hevði tilvitsku, meðan tann tolandi og/el. temaðið ikki mátti verða oyðilagt.

Hví ber tað ikki til at leggja *endur-* aftur at eini støðuumsagnarheild eins og *trúgva*? Hví ber tað ikki til at siga (16a) og (16b)?

(16a) #Jóhan endurtrýr konuni

(16b) #Jóhan endusær konuna

Grundin er, at hesi sagnorð hava tann logiska bygnaðin **trýr**’(x, (y)) og **sær**’(x, (y)), (t.d. Jóhan sær (konuna)), og eitt sagnorð skal hava bygnaðin (x), (y) FÆR [AT VERÐA **støða**’, (y)], fyri at kunna taka *endur-*. Tí ber heldur ikki til at leggja sama forskoyti aftur at *tiðna* í

(17) ísurin tiðnar

tiðnar’ (y)

Her er bara eitt (y), sum verður lagt yvir á grundliðsstandin, sjálvt um tað hevur egin-

leikarnar hjá einum toldandi, tí setningar í føroyskum skulu sum heild hava ein grundlið⁵. Eingin gerandi er, bara eitt (y), og *endur-* kann ikki leggjast aftur at hesum sagnorði, umframt tað, at temaðið er oyðilagt. Er ísurin tiðnaður, ber ikki til at endurtiðna hann, og tí ber (18) ikki til:

(18) #ísurin endurtiðnar

Tað ber til at hava eitt ósamansett kausativt ‘accomplishment’ sagnorð, ið hevur bæði eitt (x) og eitt (y) eins og fram kemur í (19b), og tað átti eisini at borið til at lagt *endur-* aftur at hesum, men so er ikki, og orsøkin er hon, at temaðið er oyðilagt.

(19a) Tað heita vatnið tiðnaði ísin

(x), (y) FÆR [AT VERÐA **støða**’, (y)]

(19b) #Tað heita vatnið endurtiðnaði ísin

(x) (y) FÆR [AT VERÐA **støða**’, (y)]

Í eini virkisumsagnarheild eins og:

(20) Jóhan rennur

(x) **rennur**’

er bara eitt (x), sum verður lagt yvir á grundliðsstandin.

Ein virkisumsagnarheild kann broyta støðu sína til eina kausativa ‘accomplishment’-umsagnarheild, og tá skuldi ein trúð, at *endur-* eigur at kunna leggjast aftur at hesum sagnorðinum, tí tann rætti logiski bygnaðurin er til staðar, umframt at tey røttu krøvini eru til tann gerandi og at temaðið eisini er her. Dømi um, at hetta er so, sæst í (21a), (21b) og (21c).

(21a) Jóhan rennur

(x) **rennur'**

(21b) Jóhan rennur teinin

(x),(y) FÆR [AT VERÐA **runnan'**, (y)]

(21c) Jóhan endurrennur teinin

(x), (y) FÆR [AT VERÐA **runnan'**, (y)].

4. Niðurstøður og samandráttur

Forskoytið *endur-* verður bara lagt afturat sagnorðum við einum ávísnum logiskum bygnaði, sum hava ta røttu leggingina av (x) og (y) á grundliðs- og ávirkisstandin í setningarliga partinum av málskipanini. Temaðið/tann tolandi má ikki vera oyði-lagt, og tann gerandi skal hava tilvitsku.

Av tí at tað eru ávís krøv til temaðið og/el. tann tolandi, ber ikki til at hava annað enn ein navnlið sum fyllilið.

Meira kann sigast um evnið og yvirhøvur um samansett sagnorð í føroyskum. Einkí er granskað í evninum, og víðfevdari gransking gevur eyðvitað størri innlit í, hvussu tey háttar sær, samstundis sum meira má gerast við ósamansett sagnorð og teirra logiska bygnað.

Tilvísingar

- Dowty, D. 1991. Tematic Proto-Roles and Argument Selection. *Language* 67: 547-619.
- Carlson, G. and Roeper T. 1981. Morphology and Subcategorization: Case and the unmarked Complex Verb. *Lexical Grammar*. Hoekstra, T. van der, Hulst, H., Moortgat, M. (ed.). Foris, Dordrecht.
- Donsk-føroysk orðabók*. 1995. Eds. H. P. Petersen and M. Staksberg. Føroya Fróðskaparfelag.
- Føroysk orðabók*. 1998. Eds. J.H.W. Poulsen. M. Simonsen. A. Johansen. J. í Lon-Jacobsen and Z.S. Hansen. Føroya Fróðskaparfelag.
- Van Valin, R.D. 1990. Semantic Parameters of split intransitivity. *Language* 66: 221-260.

Van Valin, R.D., Jr. and LaPolla, R.J. 1997. *Syntax. Structure, meaning and function*. Cambridge University Press.

Vendler, Z. 1957. Verbs and Times, *Philosophical Review* 56: 143-160.

Uppískoyti

Sagnorð við *endur-* í Føroyskari orðabók (1997) og Danskari-føroyskari orðabók (1995)

endur(út)búgva (útbúgva), *endurbóta* (bóta), *endurdoypa* (doypa), *endurferma* (ferma), *endurfígga* (fígga), *endurføða(st)* (føða), *endurgera* (gera), *endurgeva* (geva), *endurgjalda* (gjalda), *endurhýsa* (hýsa), *endurkanna* (kanna), *endurkasta* (kasta), *endurleiga* (leiga), *endurleika* (leika), *endurlesa* (lesa), *endurljóða* (ljóða), *endurloysa* (loysa), *endurmeta* (meta), *endurnýta* (nýta), *endurnýggja* (nýggja) *endurprenta* (prenta), *endurreisa* (reisa), *endurrinda* (rinda), *endurrita* (rita), *endursiga* (siga), *endursenda* (senda), *endurskapa* (skapa), *endurskipa* (skipa), *endurskoða* (skoða), *endurspegla(st)* (speglast), *endurstovna* (stovna), *endursýna* (sýna), *endurtaka* (taka), *endurtryggja* (tryggja), *enduruppliva* (uppliva) *endurútflyta* (útflyta), *endurvarpa* (varpa), *endurvelja* (velja). (Hetta sagnorð er vanligt í málinum, men var ikki í orðabókunum), *enduryrkja* (yrkja).

Notur

¹ Eg skal takka H. Sandø og einum ónevndum yvirlsara fyri viðmerkingar til greinina. Eisini M. Staksberg og Z. S. Hansen fyri rættlestur og viðmerkingar. Villurnar eigur Tóroddur.

Greinin er mest ætlað at vera kveikjandi hjá øðrum, so at tey kunnu fara undir at hyggja nærri at samansettum og ósamansettum sagnorðum í føroyskum.

² Eg fari at nýta heitið 'accomplishment' sagnorð, tí eg her, í samráð við Málstovuna, havi ikki rættiliga funnið nakað gott heiti. Í samráð við Málstovuna verður viðbragðarsagnorð nýtt fyri 'achievement'-sagnorð, *støðusagnorð* fyri 'state' og *virðissagnorð* fyri 'activities'. Viðbragðarsagnorð er ikki beinleiðis týðing av achievement. Hví hetta heiti er nýtt, verður greitt seinni í greinini.

H. Sandø vísir á, at E. Anderson (1977) í bókini *Verbalfrasens struktur i svenskan* nýtir momentane hendingar fyri viðbragðarsagnorð (~ achievement); durative hendingar fyri accomplishment, 'stabil

tilstand' ~ stöðusagnorð ~ 'state' og 'temporær tilstand' ~ virkissagnorð 'activities'.

- 3 NL stendur fyrir navnliður (en. *Noun Phrase*); SbL er sambindingarliður (en. *Complementizer Phrase*); HL fyrir hjáorðaliður (en. *Adverbial Phrase*) og LýL fyrir lýsingarorðaliður (en. *Adjectival Phrase*). Heitin eru úr *Íslensk setningafræði* eftir H. Þráinsson, Reykjavík (1999), öll úttan SbL., sum hann kallar *tengingarliður*.
- 4 The *Argument Selection Principle* (Argument valmeginreglan hér), er:
 In predicates with grammatical subject and object, the argument for which the predicate entails the greatest number of Proto-Agent properties will be lexicalized as the subject of the predicate; the argument having the greatest number of the Proto-Patient entailments will be lexicalized as the direct object' (Dowty 1991:576).
- 5 Hendan mappingin el. leggingin ímillum merkingarlíga og setningarlíga partin av málskipanini er nakað flóktari, men tað vísir seg at bera til, eins og fram kemur í Van Valin & LaPolla (1997), og um tað ber til í føroyskum, liggur uttanfyri tað, sum eg havi sett mær fyri at vísa í hesi greinini.